

OLVASÁSSZOCIOLÓGIAI ADALÉKOK A HÁTRÁNYOS HELYZET MEGÍTÉLÉSÉHEZ

GEREBEN FERENC

Hátrányos helyzet: nyilvánvalóan viszonylagos fogalom. Függ attól, milyen szempontból nézem, s attól is, mihez viszonyítom. Jelen esetben a hátrányos helyzetet az olvasás- és könyvkultúra szempontjából vizsgáljuk, s azon társadalmi rétegeket, csoportokat soroljuk ide, amelyek az olvasáskultúra alacsony teljesítményszintjein az átlagost jóval meghaladó mértékben fordulnak elő. (Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az olvasási hiányosságokat tekintjük az alapvető és legsúlyosabb hátrányosító tényezőknek.)

Megközelítésünk szociológiai és empirikus jellegű, vagyis *társadalmi* (és nem pl. biológiai) hátrányokkal foglalkozunk, mégpedig egy országos felnőtt mintán végzett olvasásszociológiai felmérés¹ adatbázisára támaszkodva.

Kik a nem olvasók?

A hátrányos helyzetű társadalmi rétegek kitapintására – első megközelítésben – vizsgáljuk meg a nem olvasók társadalmi összetételét.

A „nem olvasó” természetesen szintén relatív fogalom. Tekintsük át röviden e kategória néhány lépcsőfokát. A felnőtt társadalom mintegy 6-7%-a (kb. félmillió ember) sorolható a semmit nem olvasók csoportjába, ők sem könyvet, sem semmiféle sajtóterméket nem vesznek a kezükbe.

Egy további 6-7%-ot kitevő népesség-hányad csak napilapot olvas (több-kevesebb rendszerességgel), más sajtótermékkel és könyvvel nem szokott élni. Ez utóbbi kategória kibővített változatát a felnőtt lakosságnak az a szűk egyharmada (kb. két és félmillió fő) jelenti, amely könyvet nem, de valamilyen fajta sajtóterméket (főleg napi- vagy hetilapot) azért olvas.

Mindebből következik, hogy a felnőtt népességnek csaknem 40%-a (38-39%), mintegy 3 millió magyar állampolgár tágabb értelemben szintén nem olvasónak tekinthető, ugyanis nem olvas könyvet.²

1. tábla
Nem olvasók százalékos megoszlása

Munkamegosztásban betöltött hely	Semmit	Könyvet
	nem olvasók	
Értelmiségi	1,4	0,5
Középszintű szakember	–	3,3
Egyéb szellemi	–	2,3
Szaktanácsadók	2,8	15,2
Betanított, illetve segédmunkás	19,7	24,8
Mezőgazdasági fizikai	16,9	12,6
Nyugdíjas	28,2	21,2
Háztartásbeli és egyéb eltartott	31,0	20,0
Összesen:	100,0	100,0
N =	71	389

Most pedig vegyük szemügyre, hogy milyen társadalmi csoportokból verbuválódnak a szűkebb és tágabb értelemben vett nem olvasók. A semmit sem olvasók tábora szinte kizárólag inaktív, valamint szakképzetlen fizikai rétegekből áll; a könyvet nem olvasóknak is jó 80%-át teszik ki ezek a társadalmi csoportok (különösen magas hányadot juttatva a segéd- és betanított munkásoknak.) Az iskolázottság hiányosságai az olvasási kedvet – mint már régóta tudjuk – erősen korlátozzák. Olyannyira, hogy az egyáltalán nem olvasóknak 83%-a, s a könyvet nem kedvelők 55%-a a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek közül került ki. A nem olvasók körében az idősebb korúak túlsúlyát regisztráltuk: a semmit sem olvasók 70%-a, a könyvet elkerülők több mint fele 50 évesnél idősebb. Végül pedig a nem olvasók mindkét típusában a kérdezettek zöme (kb. kétharmada) falusi lakos volt.

Egészítsük ki a képet a nem olvasó családok kategóriájával. A reprezentatív minta tagjainak 15,5%-a élt olyan családban, ahol a 7 éven felüli családtagok közül senki nem olvasott könyvet. E családok egyharmada 2000 lakosnál kisebb falvakban, összesen kétharmada pedig különböző nagyságrendű községekben lakott. Ami foglalkozási összetételüket illeti, zömük – együttesen háromnegyedrészüket – a homogén munkás, illetve homogén inaktív összetételű családokból került ki. A fiatal generációk családon belüli je-

lenléte, illetve hiánya nagyon fontos tényezőnek bizonyult: a nem olvasó családok bő háromnegyedét azok a háztartások tették ki, amelyekben nem volt 18 éven aluli fiatal – vagyis a gyerekek és fiatalok hiánya a családban „olvasásidegen” légkör teremtésére hajlamos.

Eddigi tapasztalataink úgy összegezhetőek, hogy *a nem olvasók főleg az inaktív, vagy (szakképzetlen) fizikai foglalkozású, az idősebb, az alacsony iskolai végzettségű és a falun élő társadalmi csoportokból verbuválódnak.* Íme a hátrányos helyzetű rétegek kontúrjai – az egyik nézetből.

Olvasási teljesítményszintek

Az alábbiakban nem a nem olvasók, hanem a különböző szempontok szerint rétegződő társadalmi alakulatok felől közelítjük meg problémáinkat, nyitott kérdésnek tekintve olvasói magatartásuk (ezúttal mennyiségi) teljesítményszintjeit.

A sajtó-, illetve könyvolvasás aktivitási fokát a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében 0–5-ig terjedő pontszámok átlagértékével fejezzük ki. (A 0 pont a nem olvasás, az 5-ös pedig a rendszeres olvasás jelölője.)³ A 2–4. sz. táblázatok együtt mutatják be a sajtó- és a könyvolvasás átlagos pontszámait.

2. tábla

Az olvasásgyakorlás pontszámok mutatói (0–5)

A munkamegosztásban betöltött hely	Sajtóolvasás (napi-, hetilap és folyóirat együtt)	Könyvolvasás
Értelmiség	4,43	3,96
Középszintű szakember	3,87	2,63
Egyéb szellemi	3,51	2,96
Szaktanácsos	3,22	1,93
Betanított, illetve segédmunkás	2,78	1,11
Mezőgazdasági fizikai	2,29	0,65
Nyugdíjas	2,60	1,75
Háztartásbeli és egyéb eltartott	2,29	0,97
A felnőtt népesség átlaga	3,01	1,84

3. tábla

Az olvasásgyakorlás pontszámok mutatói (0–5)

Iskolai végzettség	Sajtóolvasás (napi-, hetilap és folyóirat együtt)	Könyvolvasás
0 – 5 osztály	1,95	0,68
6 – 7 osztály	2,29	0,90
8 osztály	3,05	1,68
8 általános + szakmunkás-bizonyítvány	3,32	2,07
Középiskola	3,75	3,06
Főiskola és egyetem	4,32	3,72
A felnőtt népesség átlaga	3,01	1,84

4. tábla

Az olvasásgyakorlás pontszámok mutatói (0–5)

Életkor (év)	Sajtóolvasás (napi-, hetilap és folyóirat együtt)	Könyvolvasás
20 – 25	3,53	2,72
26 – 30	3,35	2,05
31 – 40	3,39	2,17
41 – 50	3,01	1,68
51 – 60	2,88	1,63
61 fölött	2,33	1,38
A felnőtt népesség átlaga	3,01	1,84

A 2–4. táblák egybehangzó tanulsága, hogy a sajtó- és a könyvolvasás mutatói erős párhuzamosságot mutatnak: rétegről rétegre haladva együtt süllyednek, együtt emelkednek. (A sajtóolvasás pontszámai persze magasabbak, hiszen jóval többen olvasnak napilapot és hetilapot, mint könyvet.)

Az újabb megközelítés általában megerősíti, legfeljebb kiegészíti és árnyalja a korábban tapasztaltakat. Így pl. a 2. tábla adatai szerint is az inaktív és a szakképzetlen fizikai

rétegek teljesítménye marad el az átlagtól, de közülük két réteg, a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak és a háztartásbeliek különösen elmaradott helyzetére csak itt derülhetett fény. (Ezek a rétegek ugyanis – főleg a mezőgazdasági dolgozók – kisebb létszámuk miatt a nem olvasóknak viszonylag alacsony hányadát teszik ki, ugyanakkor rendkívül hajlamosak arra, hogy keveset, illetve semmit se olvassanak.)

Korábbi észleléseinket megerősítve az alacsony iskolai végzettség és a magas életkor újból az olvasás mellőzésére hajlamosító tényezőknek bizonyultak. A 3. tábla azonban azt is illusztrálja, hogy a végzettségi szint emelkedését a sajtóolvasási mutatók sokkal egyenletesebben követik, mint a könyvolvasás lüktetészerűen meg-meglóduló átlagszámjai. Bár a könyvolvasás felé tett út első jelentős állomása kétségtelenül a 8 általános szintje, s mivel az itt mért mutatók az országos átlag körül helyezkednek el, az igazi hátrányos helyzetet e vonatkozásban az általános iskolát el nem végzettek kategóriájában ragadhatjuk meg. Az igazi minőségi ugrást azonban csak a középiskolai végzettség szintjén tapasztaljuk.

Az életkor növekedésével lanyhul ugyan az olvasási kedv (4. tábla), de a csökkenés nem egyenletes: kisebb megtorpanások tagolják. 40 éves kor fölött ugyanis a mutatók már kezdenek az átlagos nivå alá ereszkedni, igazából azonban csak 60 év felett beszélhetünk jelentős visszaesésről. Feltűnő, hogy a különböző életkorcsoportok olvasási mutatói sokkal kevésbé távolodnak el egymástól, mint a végzettség és a munkamegosztás szerinti rétegződés átlagpontszámjai. (Az életkorcsoportok két szélső értéke: a 20–25 évesek, valamint a hatvanévesnél idősebbek könyvolvasási pontszámjai között csak 1,34 a különbség; az értelmiség és a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak közötti amplitúdó értéke viszont 3,31; a diplomások és a legfeljebb 5 osztályt végzettek között pedig 3,04.) *Az iskolázottság és a munkamegosztásban betöltött hely tehát sokkal erősebben befolyásolja és differenciálja az olvasási aktivitást, mint az életkor, és – tegyük hozzá – mint a lakóhely nagyságrendje.* (Ez utóbbi táblázatos szemléltetésétől eltekintettünk, mert a legkisebb községek 1,10-es átlagpontszámától Budapest 2,83-os könyvolvasási mutatójáig a település nagyságrendjével párhuzamosan teljesen egyenletesen emelkedtek az olvasási aktivitás átlagértékei is.)

Összegezve az eddigieket, a kétféle megközelítés együttes tapasztalatai szerint az olvasáskultúra legnagyobb hiányosságaira hajlamos szociológiai tényezőknek egyrészt a munkamegosztás „háztartásbeli és egyéb eltartott”, valamint „mezőgazdasági fizikai dolgozó” kategóriái (együttes arányuk a reprezentatív mintában – s közelítőleg a felnőtt népességben – mintegy 20 %-os); másrészt az iskolázottságnak a 8 osztály alatti fokozatai (együttes arányuk mintegy egyharmados) bizonyultak.

A két arányszám természetesen nem összegezhető mechanikusan, mivel az iskolázottságból és a munkamegosztásból eredő hátrányos helyzet nagymértékben átfedi egymást. A mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háztartásbeliek együttes alakulatának kétharmada egyúttal 8 osztálynál alacsonyabb végzettséggel rendelkezik: a felnőtt népességnek ezt a kb. 13%-át sorolhatjuk ebbe a különösen (és halmazottan) hátrányos helyzetű csoportba. (A semmit, illetve csak napilapot olvasók együttes aránya is pont ennyi volt!) Ehhez járul még a felnőtt népességnek az a 26 %-a, amelyik csak az egyik (iskolázottsági) vagy csak a másik (munkamegosztásbeli) hátrány szenvedő alanya. Együttesen tehát a fel-

nőtt népesség *csaknem 40%-a sorolható a hátrányos helyzet első, súlyosabb fokozatába.* (Talán nem véletlen, hogy ez az adat megegyezik a könyvet nem olvasók százalékos arányával!)

A második fokozatba a nyugdíjasok és a szakképesítés nélküli munkások (együttesen: a minta 37 %-a); a 60 évnél idősebbek (a mintasokaság egyötödét teszik ki); valamint a falusi lakosok, jelesül az 5000 lakosnál kisebb községes és kisközséges lakói (kb. egyharmados aránnyal) tartoznak.

Az egyes kategóriák természetesen egymást és az előző fokozatban szereplők egyikét-másikat is keresztül-kasul átfedik. Így pl. a szakképzetlen munkások és a nyugdíjasok együttes csoportjának 45 %-a nem végzett 8 osztályt, (ez a felnőtt népesség mintegy 17%-át jelenti); egyharmaduk pedig községes, illetve kisközségekben él. Az 5000 lakosnál kisebb települések felnőtt lakóinak 42 %-a szintén 8 osztálynál alacsonyabb végzettségű. (Ezt az iskolázottsági kategóriát a hátrányos helyzet ún. 1. fokozatában már figyelembe vettük.) A 60 év feletti korosztály gyakorlatilag egyúttal nyugdíjas is. Az átfedéseket leszámítva végül is a hátrányos helyzet 2. fokozatába mintánk (és a felnőtt népesség) mintegy 30%-a sorolható.

A két fokozat együtt a felnőtt népesség 70%-ára terjed ki. Ha ebből levonjuk azt a csoportot, amelyik a munkamegosztásból eredő hátrányát (főleg a nyugdíjasok közül) közép- vagy főiskolai végzettséggel tudja kiegyenlíteni, akkor kb. 60-65%-nyi hányad marad. Mivel más kiegyenlítő tényezők is játszhatnak némi szerepet (pl. nagyvárosi lakhely, fiatal életkor), becslésünk szerint a *felnőtt népesség 55–60 %-áról állítható, hogy társadalmi-demográfiai státusából kiindulva az olvasásra az átlagostól elmaradó mértékben motivált.*

Az „olvasási hierarchia” tényadata visszaigazolja a társadalmi esélyeken alapuló becslést: az 55-60%-os hányad egyúttal a könyvet nem, illetve nagyon ritkán olvasók együttes arányszámát is jelenti.

A hátrányos helyzetű rétegek olvasási szokásai

Az eddigiekben – a legalacsonyabb olvasási teljesítmények felől közelítve – lényegében az olvasáskultúra hátrányos helyzetű rétegeinek részletes felderítésére törekedtünk. Bár a nem olvasók túlnyomó többsége, mint láttuk, e rétegekből került ki, nem kell azt hinnünk, hogy a hátrányos helyzet kizárja az olvasást: a hangsúly az *átlag alatti* teljesítményeken van. Hogy milyenek is részletesebben ezek a teljesítmények, azt az 5–7. táblázatok szemléltetik. A táblák a hátrányos helyzetűnek megismert rétegek olvasási és ízlésadatait a felnőtt népességre vonatkozó országos adatokkal veti egybe.

Az 5. tábla azt tanúsítja, hogy a sajtótermékhez való kapcsolatnak legelterjedtebb formája a napilap(ok) és egy másik fajta sajtótermék (általában hetilap) együttes olvasása. (Csaknem a lakosság fele követi ezt a szokást.) Megfigyelhető, hogy a hátrányos helyzetű rétegek e tekintetben nem viselkednek kirívóan: e kategória százalékszámai viszonylag közel vannak az országos átlaghoz. Jelentősebb eltérések csak a két szélsőséges kategóriában mutatkoznak: minden fajta sajtóterméktől leginkább a 0–5 osztályt vég-

5. tábla
Hátrányos helyzetű rétegek kapcsolata a sajtótermékekkel (Százalékos megoszlás)

Sajtótermékek olvasása	Országos átlag (20 év fölötti népesség)	Iskolai végzettség		Munkamegosztás szerint			Életkor	Település nagyságrendje		
		0-5 oszt.	6-7 oszt.	Betan. és segédmunkás	Mezőgazdasági fizikai	Nyugdíjas		Háztartásbeli	60 év fölött	Község (2001-5000 lakos)
Nem olvas semmi-féle sajtóterméket	7,1	28,2	13,0	7,5	17,6	10,6	19,0	17,0	11,0	11,5
Csak napilapot olvas	11,1	15,4	19,7	17,7	8,8	15,3	12,4	17,4	14,3	13,7
Napilapot nem olvas, de valamilyen más sajtóterméket igen	7,9	7,7	12,0	6,4	11,9	6,9	17,4	8,9	11,7	13,1
Napilapot, s mellette vagy hetilapot, vagy folyóiratot olvas	47,0	38,4	44,7	52,8	52,9	48,2	43,0	43,5	40,9	52,4
Mindhárom típust olvassa	26,9	10,3	10,6	15,6	8,8	19,0	8,2	13,2	22,1	9,3
Összesen: N =	100,0 1 000	100,0 117	100,0 208	100,0 186	100,0 68	100,0 189	100,0 121	100,0 190	100,0 154	100,0 183

zettek, majd a háztartásbeliek, a mezőgazdasági fizikai dolgozók, valamint az idős korúak tartózkodnak; míg a napilapok, hetilapok és folyóiratok együttes olvasása a hátrányos helyzetű rétegek zömében csak nagyon kevéssé terjedt el. (Adataink szerint legkevésbé a mezőgazdasági fizikai dolgozók, a háztartásbeliek és a 2000 lakos alatti falvak lakói között.)

A könyvolvasás gyakorisága tekintetében (ld. 6. tábla) hasonló a helyzet: az átlagtól való eltérések a szélsőséges kategóriákban a legnagyobb mértékűek. A könyvet nem olvasók legmagasabb arányszámait (csaknem háromnegyedes arányt!) a 0–5 osztályt végzettek és a mezőgazdasági fizikai dolgozók produkálták. A rendszeres olvasók kategóriájában – a nyugdíjasokat és a 60 év feletti kérdezetteket leszámítva – minden táblázatban szereplő réteg jelentősen elmarad az átlagos teljesítménytől, s lényegében ezt észlelhetjük az időnkénti (évente 4–11 könyvet) olvasók között is. A nyugdíjasok adatai állnak a legközelebb az átlagokhoz minden kategóriában, és mindkét – 5–6. – táblázatban.

A nyugdíjasok rétege meglehetősen polarizált: adataik azt bizonyítják, hogy a sok nem olvasó mellett viszonylag magas (az országos átlaggal megegyező) a gyakori könyvolvasók aránya is. Szükségszerűen heterogén réteg ez, amelynek elkülönített vizsgálata ugyan indokolt, de legalább annyira indokolt az is, hogy eredeti foglalkozásuk kategóriába sorolva vegyük őket szemügyre. Ez úgy lehetséges, hogy az egyes munkamegosztás szerinti rétegeket külön-külön még életkorcsoportonként is tagoljuk, és ebben a részletezésben vizsgáljuk olvasási teljesítményszintjeiket. Ezt a feladatot mi a könyvolvasás gyakoriságának már ismertetett pontszámok mutatójával igyekeztünk megoldani. Elsőrendű tapasztalatunk az volt, hogy az olvasási teljesítmény az életkor előrehaladásával minden foglalkozási rétegben külön-külön is csökken: tehát a nyugdíjas korú értelmiségi, munkás és mezőgazdasági dolgozó – tipikus esetben – egyaránt kevesebbet olvas javakorabeli osztályos társánál. (A rétegek előbbi sorrendjében a 31–50, valamint az 51 év feletti korosztályok 0 és 5 között mozgó könyvolvasási pontszámai a következők voltak: 4,01–3,69; 1,68–1,47; 0,98–0,68.) Az átlagpontszámok alakulása egyúttal azt is bizonyította, hogy az egyes rétegek közötti különbségek lényegesen nagyobbak, mint a rétegeken belül, az életkor növekedésével bekövetkező változások. (Hasonló tapasztalatok vezettek minket az előző fejezetben ahhoz a felismeréshez, hogy a – magas – életkor a hátrányos helyzetre hajlamosító tényezőknek második fokozatába tartozik.)

Korábban szó esett a könyvet egyáltalán nem olvasó családokról, s ezek arányát az összes magyar család 15,5%-ában jelöltük meg. Ideje, hogy ezt a képet kiegészítsük azon családokkal, amelyekben minden 7 éven felüli családtag olvas könyvet (42,1%), s azokkal, ahol olvasók és nem olvasók egyaránt akadnak (42,2%).

Ezekhez az átlagos arányszámokhoz képest a homogén mezőgazdasági fizikai foglalkozású családok nyújtják a legrosszabb teljesítményt (az egyáltalán nem olvasó családok 45%-os, a teljes egészében olvasó családok 7%-os arányával); őket a homogén inaktív családok (34 és 38%) követik. A kisebb települések felé haladva nemcsak az egyáltalán nem olvasó családok aránya nő, hanem olyan családot is egyre ritkábban találni, amelyiknek minden tagja könyvolvasó. (A 2000 lakosnál kisebb falvakban élő családok az első kategóriában az országos átlag kétszeresét, az utóbbiban viszont csak felét produkálják.)

6. tábla

Hátrányos helyzetű rétegek könyvolvasási gyakorisága (Százalékos megoszlás)

Könyvolvasás gyakorisága	Országos átlag (20 év fölötti népesség)	Iskolai végzettség		Munkamegosztás szerint			Életkor 60 év fölött	Település nagyságrendje	
		0–5 oszt.	6–7 oszt.	Betan. és segédmunkás	Mezőgazdasági fizikai	Nyugdíjas		Házastársbéli	Község (2001–5000 lakos)
Rendszeresen (havi átlagban legalább 1 könyv)	17,2	3,4	5,3	4,3	4,4	17,5	13,2	7,1	7,6
Időnként (negyedévenként legalább 1 könyv)	27,2	11,1	15,4	22,0	7,3	25,9	18,9	17,5	19,7
Nagyon ritkán (évente legalább 1 könyv)	16,6	12,8	16,3	21,5	16,2	12,7	12,6	24,7	12,6
Nem olvas	39,0	72,7	63,0	52,2	72,1	43,9	55,3	50,7	60,1
Összesen. N =	1 000	117	208	186	68	189	190	154	183

Olvasásról azonban nem beszélhetünk csak mennyiségi kritériumok alapján. Felmérésünk során kísérletet tettünk az olvasás minőségének egyik fontos jellemzője: az olvasói ízlés kategorizálására, mégpedig a kérdezettek által legkedvesebbnek, legemlékezetesebbnek mondott szerzők és művek alapján, azok domináns érték- és stílusbeli vonulatait nyomonkövetve.

A 7. táblázat azt szemlélteti, hogy ezek az ízléstípusok hogyan oszlanak meg az egyes hátrányos helyzetű rétegek körében. (Mivel ott már csak a könyvolvasók szerepelnek, az alacsony elemszámok miatt a korábbi táblázatokhoz képest a 7. tábla fejlécében bizonyos rétegeket összevontunk.)

Néhány alapvető társadalmi réteg olvasói ízlésének alaposabb bemutatására már a korábbiakban kísérletet tettünk,⁴ ezért itt csak a 7. táblázat legkirívóbb tanulságaira utalunk. Az olvasás legalacsonyabb minőségi teljesítményszintjére ugyancsak az alacsony iskolai végzettség és a szakképzetlen fizikai munka (beleértve a mezőgazdaságot is) hajlamosít a legjobban: ez a „modern” ízlésképletnek az átlagtól jelentősen elmaradó; a „romantikus” és/vagy „lektúr” kategóriáknak pedig az átlagot meghaladó részesedési arányában fejeződik ki. A nyugdíjas réteg heterogenitását a 7. tábla is tükrözi: egyrésztől feltűnően nagy (átlag közeli) a „modern” ízlésszintűek aránya, másrészt pedig a régi klasszikusokat is átlag felett kedvelik, beleértve a romantikát is. E réteg irodalmi szórakoztatásáról láthatóan nem a direktbb lektúr, hanem „jól csomagolt” és hatásos bestsellerek gondoskodnak. Lényegében ugyanez mondható el a 60 év feletti korosztályról. A háztartásbeliek és a kis falvak lakói ízlés tekintetében sok mindenben hasonlítanak, pl. abban a nyugdíjasoktól merőben elütő jelenség tekintetében, hogy a „lektúr”-t messze a „bestseller” elé helyezik.

A hátrányos helyzet az ízlés terén tehát egyrészt a régi (főleg a romantikus) és a kevésbé értékes irodalom preferálását, másrészt az értékes mai irodalom elutasítására való fokozott hajlamot jelenti.

Az olvasmánybeszerzési szokások

Felmérésünk kitért a különböző olvasmánybeszerzési források használatára is. A 8. táblázat kategóriái sűrített formában fejezik ki a különböző házon kívüli beszerzési lehetőségek (könyvvásárlás, könyvtári és baráti kölcsönzés) igénybevételének különféle módozatait. A táblázat fejlécébe (a hátrányos helyzetű rétegek sorába) a könyvet nem, vagy alig olvasók népes csoportját is felvettük.

A hátrányok talán legbeszédesebben abban a kategóriában mutatkoznak meg, amelyik a házon kívüli beszerzési források *teljes mellőzését* állapítja meg: itt majd minden réteg adata (főleg a háztartásbeliek és a kisközségek lakosaié) jelentősen meghaladja az országos átlagot. A baráti kölcsönzés *kizárólagos* igénybevétele a hátrányos helyzetű rétegek legadekvátabb olvasmánybeszerző módozatának látszik: majdnem mindegyik (a táblázatban szereplő) társadalmi alakulat – elsősorban a szakképzetlen fizikai dolgozók és az alig olvasók – ezen a téren messze az országos átlag felett teljesít. A könyvet nem vásárló, *csak könyvtárba járó* magatartásnak e körben szűk társadalmi bázisa van,

7. tábla

Hátrányos helyzetű rétegek olvasói izlése (Százalékos megoszlás)

Ízléskategóriák*	Országos átlag (20 év feletti könyvolvasó népesség)	Iskolai végz.		Munkamegoszlás szerint			Életkor 60 év feletti	Település nagyságrendje Község (5000 lakos alatt) és külterület
		0 – 7 osztály	8 – 12 osztály	Szakképzetlen fizikai	Nyugdíjas	Háztartásbeli		
„Modern” (a mai értékes irodalom dominanciája)	7,2	0,9	–	5,7	2,3	4,7	3,3	
„Klasszikus” (a XIX-XX. sz.-i klasszikus realista irodalom dominanciája)	19,5	20,2	21,3	23,6	25,6	23,5	20,1	
„Romantikus” (a XIX. sz.-i romantikus irodalom dominanciája)	12,6	24,8	18,5	17,0	18,6	20,0	16,8	
„Bestseller” (fő vonulata a „nagy irodalom” látszatát keltő félművészi, illetve művészi életrajzi, történelmi, társadalmi stb. regények)	28,1	21,1	14,8	33,0	13,9	29,4	17,4	
„Lektűr (romantika)” (Krimi, kalandregény stb. dominanciája)	23,1	19,3	35,2	9,4	27,9	9,4	30,9	
„Ismeretközlő” (kizárólagos non fiction érdeklődés)	6,7	7,3	6,5	8,5	4,6	8,2	7,4	
Megállapíthatatlan	2,8	6,3	3,7	2,8	7,1	4,8	4,2	
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N =	611	109	108	106	43	85	149	

* Az egyes kategóriák részletesebb ismertetését ld.: Az olvasás anatómiája. Bp. Gondolat K. 1982. 199. p.

Olvasásról azonban nem beszélhetünk csak mennyiségi kritériumok alapján. Felmérésünk során kísérletet tettünk az olvasás minőségének egyik fontos jellemzője: az olvasói ízlés kategorizálására, mégpedig a kérdezettek által legkedvesebbnek, legemlékezetesebbnek mondott szerzők és művek alapján, azok domináns érték- és stílusbeli vonulatait nyomonkövetve.

A 7. táblázat azt szemlélteti, hogy ezek az ízléstípusok hogyan oszlanak meg az egyes hátrányos helyzetű rétegek körében. (Mivel ott már csak a könyvolvasók szerepelnek, az alacsony elemszámok miatt a korábbi táblázatokhoz képest a 7. tábla fejlécében bizonyos rétegeket összevontunk.)

Néhány alapvető társadalmi réteg olvasói ízlésének alaposabb bemutatására már a korábbiakban kísérletet tettünk,⁴ ezért itt csak a 7. táblázat legkirívóbb tanulságaira utalunk. Az olvasás legalacsonyabb minőségi teljesítményszintjére ugyancsak az alacsony iskolai végzettség és a szakképzetlen fizikai munka (beleértve a mezőgazdaságot is) hajlamosít a legjobban: ez a „modern” ízlésképletnek az átlagtól jelentősen elmaradó; a „romantikus” és/vagy „lektűr” kategóriáknak pedig az átlagot meghaladó részesedési arányában fejeződik ki. A nyugdíjas réteg heterogenitását a 7. tábla is tükrözi: egyrésztől feltűnően nagy (átlag közeli) a „modern” ízlésszintűek aránya, másrészt pedig a régi klasszikusokat is átlag felett kedvelik, beleértve a romantikát is. E réteg irodalmi szórakoztatásáról láthatóan nem a direktbb lektűr, hanem „jól csomagolt” és hatásos bestsellerek gondoskodnak. Lényegében ugyanez mondható el a 60 év feletti korosztályról. A háztartásbeliek és a kis falvak lakói ízlés tekintetében sok mindenben hasonlítanak, pl. abban a nyugdíjasoktól merőben elütő jelenség tekintetében, hogy a „lektűr”-t messze a „bestseller” elé helyezik.

A hátrányos helyzet az ízlés terén tehát egyrészt a régi (főleg a romantikus) és a kevésbé értékes irodalom preferálását, másrészt az értékes mai irodalom elutasítására való fokozott hajlamot jelenti.

Az olvasmánybeszerzési szokások

Felmérésünk kitért a különböző olvasmánybeszerzési források használatára is. A 8. táblázat kategóriái sűrített formában fejezik ki a különböző házon kívüli beszerzési lehetőségek (könyvvásárlás, könyvtári és baráti kölcsönzés) igénybevételének különféle módozatait. A táblázat fejlécébe (a hátrányos helyzetű rétegek sorába) a könyvet nem, vagy alig olvasók népes csoportját is felvettük.

A hátrányok talán legbeszédesebben abban a kategóriában mutatkoznak meg, amelyek a házon kívüli beszerzési források *teljes mellőzését* állapítja meg: itt majd minden réteg adata (főleg a háztartásbelieké és a kisközségek lakosaié) jelentősen meghaladja az országos átlagot. A baráti kölcsönzés *kizárólagos* igénybevétele a hátrányos helyzetű rétegek legadekvátabb olvasmánybeszerző módozatának látszik: majdnem mindegyik (a táblázatban szereplő) társadalmi alakulat – elsősorban a szakképzetlen fizikai dolgozók és az alig olvasók – ezen a téren messze az országos átlag felett teljesít. A könyvet nem vásárló, *csak könyvtárba járó* magatartásnak e körben szűk társadalmi bázisa van,

7. tábla

Hátrányos helyzetű rétegek olvasói izlése (Százalékos megoszlás)

Ízléskategóriák*	Országos átlag (20 év fölötti könyvolvasó népesség)	Iskolai végz.		Munkamegosztás szerint			Életkor 60 év fölött	Település nagyságrendje Község (5000 lakos alatt) és külterület
		0 – 7 osztály	8 – 10 osztály	Szakképzetlen fizikai	Nyugdíjas	Háztartásbeli		
„Modern” (a mai értékes irodalom dominanciája)	7,2	0,9	–	5,7	2,3	4,7	3,3	
„Klasszikus” (a XIX-XX. sz.-i klasszikus realista irodalom dominanciája)	19,5	20,2	21,3	23,6	25,6	23,5	20,1	
„Romantikus” (a XIX. sz.-i romantikus irodalom dominanciája)	12,6	24,8	18,5	17,0	18,6	20,0	16,8	
„Bestseller” (fő vonulata a „nagy irodalom” látszatát keltő félművészi, illetve álművészi életrajzi, történelmi, társadalmi stb. regények)	28,1	21,1	14,8	33,0	13,9	29,4	17,4	
„Lektűr (romantika)” (Krimi, kalandregény stb. dominanciája)	23,1	19,3	35,2	9,4	27,9	9,4	30,9	
„Ismeretközlő” (kizárólagos non fiction érdeklődés)	6,7	7,3	6,5	8,5	4,6	8,2	7,4	
Megállapíthatatlan	2,8	6,3	3,7	2,8	7,1	4,8	4,2	
Összesen: N =	100,0 611	100,0 109	100,0 108	100,0 106	100,0 43	100,0 85	100,0 149	

* Az egyes kategóriák részletesebb ismertetését ld.: Az olvasás anatómiája. Bp. Gondolat K. 1982. 199. p.

8. tábla
A hátrányos helyzetű rétegek olvasmánybeszerzési módzatai (Százalékos megoszlás)

Az olvasmánybeszerzés (összevont) mutatói	Országos átlag (20 éven felüli népesség)	Munkamegosztás szerint				Életkor	Település nagyságrendje		Könyvolvasás gyakorisága Nem, illetve nagyon ritkán olvasók
		Betan. és segédmunkás	Mezőgazdasági fizikai	Nyugdíjas	Háztartásbeli		Közésk (2001–5000 lakos)	Közésk (2000 lakos alatt) és külterület	
Szokott könyvet is venni és könyvtárba is jár	15,2	4,3	4,4	7,9	3,3	6,3	11,0	9,8	2,9
Vásárol, de könyvtárba nem jár	36,5	34,4	23,5	25,9	28,9	21,1	31,8	25,7	24,3
Könyvtárba jár, de nem vásárol	3,5	3,2	1,5	6,3	3,3	6,3	1,9	4,4	1,8
Sem könyvtár, sem vásárlás – csak baráti kölcsönzés	19,9	30,1	32,3	24,9	16,5	24,2	28,7	15,8	29,0
Semmilyen külső forrásból nem szerez be olvasmányt	24,9	28,0	38,2	35,0	48,0	42,1	26,6	44,3	42,0
Összesen: N =	100,0 1 000	100,0 186	100,0 68	100,0 189	100,0 121	100,0 190	100,0 154	100,0 183	100,0 535

az átlagot csak az idősebb korú nyugdíjasok adata haladja meg jelentősebben. A könyvtár és a könyvesbolt *együttes* használata olyan elitjelenségnek bizonyult, ami a hátrányos helyzetű rétegektől (különösen az alig olvasóktól) meglehetősen távol áll. A 9. tábla a könyvtárakhoz fűződő kapcsolat kinagyított vizsgálatára nyújt lehetőséget. Látható, hogy a táblázatban szereplő társadalmi csoportok túlnyomó hányada még soha nem került közeli nexusba könyvtárral. A magukat könyvtári tagnak mondó kérdezettek aránya az alig olvasók, a maximum 7 osztályt végezettek, a mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háztartásbeliek körében különösen alacsony, de egyik rétegben sem éri el az országos átlagot. Az alacsony olvasói teljesítményszintekre hajlamosító hátrányos társadalmi szituációk tehát a könyvtárhasználat vonatkozásában is nagyon erősen éreztetik gátló hatását.

Igy van ez nemcsak az egyén, hanem a családok viszonylatában is: a részben vagy egészben mezőgazdasági fizikai foglalkozású, illetve homogén inaktív összetételű családok kétharmadában-háromnegyedében egyetlen könyvtári tag sem található. (Ha nagyritkán akad köztük könyvtárhasználó, akkor az általában fiatalkorú.)

Nem ringathatjuk magunkat abban az illúzióban sem, hogy a könyvtárral való kapcsolat hiányait a családi könyvgyűjtemények figyelmet érdemlő mértékben pótolhatják. Igaz ugyan, hogy manapság Magyarországon 10 ember közül 9 olyan családban él, ahol már vannak könyvek, de a közkönyvtár és a házikönyvtár viszonyát alapvetően nem a *helyettesítő*, hanem a *kiegészítő* szerepkör jellemzi. Ez azt jelenti, hogy a könyv nélküli családok körében van a legnagyobb esélye annak, hogy egyetlen családtag sem jár könyvtárba, s a házi könyvállomány nagyságrendjével együtt nő a könyvtárral való kapcsolatfelvétel, sőt a családon belül több generációra is kiterjedő könyvtárhasználat valószínűsége.

Nemcsak arról van szó, hogy a hátrányos helyzetű rétegeknek kevesebb a könyve otthon⁵, s hogy a könyvtárakat is sokkal gyérebben látogatják az átlagosnál, hanem arról is, hogy ha netán könyvtári tagok lesznek, ezt az intézményt iskolázottabb, „magasabb” státuszú, fiatalabb és olvasottabb társaiknál sokkal egysíkúbban használják, sokkal kevesebb szolgáltatásra (általában csak a pusztán könyvkölcsönzésre) tartanak igényt.⁶

A társadalomban élő *könyvtárkép* vizsgálata⁷ során is visszatérő tapasztalatunk volt, hogy ez, a könyvtárhasználat „előttjének” tekinthető tudati kép milyen erősen rétegezett, s hogy az imago hiányosságai, fehér foltjai milyen nagyfokú egybeesést mutatnak a társadalmi diszpozíciók fehér foltjaival. Például: a könyvtárban épp azok látják meg legkevésbé a lehetőséget a kulturált kikapcsolódásra, az elmélyült búvárkodásra, az olvasmányok beszerzésére, az av-eszközök használatára, stb. akiknek otthoni körülményei (lakásviszonyai, kulturális eszközellátottsága) a legtöbb hiányosságról árulkodnak, tehát akik – a mi külső nézőpontunkból szemlélve – leginkább rászorulnának a könyvtár szolgáltatásaira. Ők persze nem érzik azt, mert a hátrányos helyzet – mint ez lépten-nyomon fájdalmasan tapasztalható – *hajlamos a halmozódásra*, pl. a szociális elesettség és a kulturális érdektelenség felmérésünkben is édestestvéreknek bizonyultak.

Mi ugyan most az olvasáskultúra hiányosságaiból kiindulva próbáltuk meg fölfejtetni a hátrányos helyzet gordiusi csomóját, de teljesen nyilvánvaló, hogy az alacsony iskolázottságból és a szakképzettség hiányából adódó alacsony társadalmi státusz, a rosszul

9. tábla
A hátrányos helyzetű rétegek kapcsolata a könyvtárral (Százalékos megoszlás)

Könyvtárrag-e?	Országos átlag (20 éves felüli népesség)	Iskolai végzettség	Munkamegosztás szerint				Életkor	Település nagyságrendje		Könyv olvasás gyakorisága
			Betan. és segédmunkás	Mezőgazdasági fizikai	Nyugdíjas	Háztartásbeli		Község (2001–5000 lakos)	Község (2000 lakos alatt) és külterület	
Soha nem volt könyvtári tag	51,2	80,0	62,9	79,4	59,9	82,6	67,9	62,0	70,4	71,9
Egykor igen, de már nem tag	30,1	14,2	29,6	14,7	25,9	10,8	19,5	25,1	15,4	23,4
Jelenleg is könyvtári tag	18,7	5,8	7,5	5,9	14,2	6,6	12,6	12,9	14,2	4,7
Összesen: N =	100,0 1 000	100,0 325	100,0 186	100,0 68	100,0 189	100,0 121	100,0 190	100,0 154	100,0 183	100,0 555

ellátott apró falvak korlátozott életviszonyai, s a mindezekkel általában együtt járó rosszabb jövedelmi és lakáskörülmények inkább *okozói*, s csak kisebb mértékben *okozatai* a könyv és az olvasás e rétegekben tapasztalt ingatag helyzetének.

Az „akinek van, annak adatik” (s nem annak, akinek nincs!) elvének makacs érvényesülése arra figyelmeztet, hogy ha a könyvtárügy valóban tenni akar valamit a hátrányos helyzetű rétegekért, akkor roppant nehéz feladatra vállalkozik. Részben azért, mert ezek a rétegek (talán az idős korúak kivételével) csak nagyon kis hajlandóságot mutatnak a könyvtárak felkeresésére; másrészt pedig azért, mert az okozati (olvasási) szférából kiindulva próbál hatást gyakorolni az oki (társadalmi) szféra egyre keményebb világára. Ehhez a próbálkozáshoz nem elegendő a jó szándék hangoztatása: olyan *expanzív stratégiákat* kell alkalmaznunk, a közművelődési könyvtárügy olyan *nem hagyományos örhe*lyeit és végvárait kell létrehoznunk, amelyek a „könyvtáros könyvtárát” már nemcsak a használó, hanem a *potenciális használó könyvtárává* alakítják át.

JEGYZET

1. A felmérést az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központban végeztük, 1000 fős, a 20 éven felüli népességet reprezentáló mintasokaságon.
2. Könyvet nem olvasóknak pontosabban azt tekintettük, akik a felmérést megelőző esztendőben egy könyvet sem olvastak el.
3. A könyvolvasás pontszámai a következők voltak: nem olvas: 0, nagyon ritkán: 1; időnként: 3; rendszeresen olvas: 5. A sajtóolvasás összevont mennyiségi pontszámában mind a napilapok, mind a hetilapok, mind pedig a folyóiratok olvasási gyakorisága kifejeződik, de nem egyenlő súllyal. A nem olvasók mindhárom kategóriában 0 pontot kaptak, az időnkénti olvasók azonban (napilap-, hetilap-, folyóirat sorrendben): 1,2 illetve 3 pontot; a rendszeres olvasók pedig: 2,3 és 5 pontot. Az összesített pontszámot végül 2-vel osztottuk, tehát például aki mindhárom sajtóterméket rendszeresen olvasta, az itt is (10:2) 5 pontot kapott.
4. Ld: GERE BEN Ferenc: A könyv és az irodalom közönsége. In: Az olvasás anatómiája. Bp. Gondolat K. 1982. (Különösen: 200–208. p.)
5. A házikönyvtárak mennyiségi és minőségi jellemzőinek részletes rétegspecifikus taglalását ld: V. KULCSÁR Júlia – MÁNDI Péter: Könyvek otthon. MKKE, Bp. 1983.
6. E témáról részletesebben egy korábbi alkalommal adtam számot, ld: Könyvtártagság, könyvtárhasználat – egy országos felmérés adatainak tükrében. In: Könyvtárhasználat, könyvtárkép Szerk. Kamarás István. NPI, 1982. (Különösen: 16–18. p.)
7. Ld: GERE BEN Ferenc: A felnőtt népesség könyvtárképe, In: Könyvtárhasználat, könyvtárkép. I.m.